

КОНЦЕПТЪТ *ИСТИНА* В РУСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК: ЛИНГВИСТИЧНА ЕКСПЛИКАЦИЯ НА ЯДРОТО

Юлиана Чакърова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

В работата е направена опитка за описание на семантиката на ключовите думи (ядрата) на концепта истина в руския и българския език. Това се постига чрез компонентен анализ, т.е. откриване на семантични параметри, на които се основават различията в значението на думите истина и правда.

The paper is an attempt to describe the semantics of the key words (the center) of the concept istina in Russian and Bulgarian. This is achieved through componential analysis, i.e. finding semantic parameters that serve as a basis of describing differential elements of meaning – semas of the words istina and pravda.

Освен безспорния интерес, който истината като феномен е представлявала и представлява за философията, истината е не по-малко плодотворно поле за изследване, когато попадне във фокуса на семантиката и когнитивната лингвистика. Интересен в този смисъл е паралелът на руски с някой друг език, тъй като в руския в центъра на концепта стоят две лексеми: *истина* и *правда*, представляващи двата субконцепта в полето на истината. Конфигурацията на семантичното поле на истината в българския език например изглежда по-различно въпреки наличието в езика и на двете лексеми: *истина* и *правда*. При съпоставка с руски език се вижда, че те делят семантичното пространство по друг начин. В настоящата работа ще се опитаме да покажем тези разлики чрез детайлен компонентен анализ на съответните лексеми в двата езика. Чрез изясняване на диференциалните семи при посочените думи семантичната декомпозиция ще послужи като инструмент за очертаване на границите на всяка една от тези думи в семантичното поле на истината в руския и в българския език.

Както е известно, компонентният анализ е метод за характеризиране на цялостната същност на явлението чрез описание на съставлящите го структурни компоненти. Използван още през 50-те г. на миналия век от Уард Гуденаф¹ във връзка с изследвания в областта на лингвистичната антропология, терминът „компонентен анализ“ носи идеята за възможността чрез резултатите му да се приближим до когнитивните процеси у носителите на езика, а оттук и до разбиране на културата чрез описание на когнитивните структури. Удобно за нашето изследване е **разграничаването на видовете семи**, което прави известният руски езиковед В. Г. Гак по подобие на френския лингвист Б. Потие: **архисеми**, или родови семи, общи за цял клас лексеми, **диференциални**, характерни за дадената лексема, и **потенциални** (Гак 1977: 14–15).

¹ Вж. напр. Гуденаф 1956.

Друг термин, използван в работата, който според нас изисква обяснение заради разностранните му интерпретации, е **концепт**. Освен абстрактните метафорични определения, които получава, от рода на „многомерен съгъстен смисъл“, „смыслов квант на битието“, „ген на културата“ (Ляпин 1997), концептът се определя с опора на когницията като „оперативна съдържателна единица на паметта, менталния лексикон, концептуалната система на езика и мозъка (лингва менталис), на цялата езикова картина на света, отразена в човешката психика“² (Кубрякова 1996: 90). В работата се прави разлика между лингвокогнитивен и лингвокултурологичен подход към концепта. При втория подход концептът се характеризира като кондензация, „съгъстен елемент на културата в съзнанието на човека, това, във формата на което културата влиза в менталния свят на човека“, „основната клетка на културата в менталния свят на човека“ (Степанов 1997: 40–41). Докато при първия подход на всяка дума съответства един концепт, според втория за име на концепта служи ограничен брой културно значими единици, като критериите за определянето им не съвпадат при различните автори: за С. Г. Воркачов например това са само абстрактни същности (Воркачов 2002), за В. П. Нерознак – феномени, означавани с безеквивалентни лексеми (Нерознак 1998). Както често се случва в лингвистиката и въобще в хуманитаристиката, тези два подхода не се изключват взаимно, а се различават по насочеността си: лингвокогнитивният концепт, който безспорно е елемент от концептосферата на социума, е насочен от индивидуалното съзнание към културата, а лингвокултурният концепт – от културата към индивидуалното съзнание (Карасик 2002: 139). Естествено, след като е свързан с културата, лингвокултурният концепт има аксиологична стойност. Начините за езикова апелация на този вид концепт, за „влизване в концепта“, пак за разлика от когнитивния концепт, са свързани с единици от различни нива на езика; той има ядро и периферия и единицата, с която се актуализира централната точка на концепта, е негово име.

Концептът *истина* е плодотворно поле за изследване от културологична гледна точка, особено при съпоставка на българския език с руския. В руския език центърът на концепта всъщност е бинарен, както вече беше споменато: изграден е от две лексеми – *истина* и *правда*. Както се оказва, това не е единственият концепт с бинарен център в руската концептосфера. Този факт е доказателство за ярко изразената поляризация в много области на руската езикова картина на света, в която се противопоставят възвишеното и профанното, „горният“ (духовният) и „долният“ (природният) свят (виж за това напр. у Н. Бердяев в книгата *Философия свободното духа*, гл. VI – *Бог, човек и богочовек*: Бердяев 1994). Това противопоставяне пък от своя страна е следствие на дуализма в руската култура, маркиран още от Средновековието чрез отсъствието на неутрална аксиологична сфера (за разлика от западната култура) (Успенски, Лотман 1994). При концепта *истина* това се изразява по-конкретно в отнасянето на

² Преводът на цитатите в работата е собствен – Ю. Ч.

истина към горния, възвишения, божествения свят и на *правда* към долния, човешкия свят (*постичь истину, встать на путь истины, абсолютная истина – говорить правду, узнать правду, скрыть правду*). При това в съзнанието на носителите на руски език *правда* някак си се отдалечава от идеята за закон, законност и съд (виж за това у Арутюнова 1995: 14). Въпреки че в едно от значенията си думата е синоним на *справедливост*, това все пак повече се осъзнава като човешка справедливост, установена тук, на земята. Както се вижда, положението е доста по-различно в българския език, където по-голямата част от семантичното пространство на концепта е заета от лексемата *истина*, а центърът на концепта не е бинарен. *Правда* все пак присъства заради семантичната памет на носителите на езика (срв. архаичното вече *Правда ти говоря*), но е повече към периферията на концепта и се употребява предимно в съчетания от рода *историческа правда, жизнена правда*. Основната употреба на лексемата е свързана със законност, право и справедливост и съгласно с резултатите от проведения с носители на езика експеримент сякаш интуитивно се осъзнава като нещо възвишено и по-скоро единствено.

Всъщност екзистенцията на концепта *истина* се основава на представата за двойствеността на битието, на противопоставянето на вечното и временното, обозримото и трансцендентното, статичното и изменчивото, физическото и метафизическото. Тази бинарност е причина за наличието на два аспекта в употребата на концепта *истина*, като този факт не е фиксиран в речниците при лексемата експликат: от една страна, *Божествената истина, истината като висш идеал* и, от друга страна, *епистемичната истина, истината като обект на познанието* (виж за това напр. у Арутюнова 1991: 23–26, Шмельов 2002: 189–190). Както можем да видим, тези два аспекта не са езиково специфични (не са характерни само за руския език, същото разделение можем да направим и в български). В българския език обаче има още един аспект на истината, който можем да наречем прагматичен или комуникативен. Той е свързан с употребата на *истина* в значение ‘съответствие на изказването с действителността’. Понякога е удобно да обединим този аспект с епистемичната истина, например при генерирането на гещалтите на концепта, във връзка с факта, че в съзнанието на носителите на българския език няма съществено разграничаване между истината като представа за света, съответстваща на действителността, и като характеристика на изказването, което точно отразява действителността: *откривам истината – казвам истината* (вж. за това у Чакърлова 2008). В случая обаче е по-добре да ги разграничим, защото така се виждат по-ясно диференциалните семи на думата *истина* в третия аспект на употреба. И така, ако продължим разсъждението на Н. Д. Арутюнова за критериите, по които може да се характеризира Божествената истина (нека я наречем И1), и погледнем епистемичната и прагматичната истина в българския език (И2 и И3) през същата призма, добавяйки

още критерии, бихме могли да очертаем определени съотношения при лексемите *истина* и *правда*, които са експликатни на концепта истина в руския и българския език. Споменатите критерии всъщност представляват семантичните параметри в терминологията на В. Г. Гак, според които се определят диференциалните семи. За по-голяма яснота сме представили тези съотношения в таблици, където в най-лявата колонка са критериите за характеристика (семантичните параметри), а под названието на всеки от аспектите на употреба на лексемата – нейните характеристики, диференциращи я от другите аспекти на употреба:

ДИФЕРЕНЦИАЛНИ СЕМИ НА ЛЕКСЕМАТА *ИСТИНА*

	<i>ИСТИНА 1 (И1)</i>	<i>ИСТИНА 2 (И2)</i>	<i>ИСТИНА 3 (И3)</i> (Български език)
СЪЩНОСТ	Всеобхватна представа за света	Знание за действителността Съответствие на действителността	Характеристика на изказването за света по отношение на действителността
ОНТОЛОГИЯ	Източник: действителност Носител: Бог	Източник: действителност Носител: човек	Източник: действителност Носител: човек
ГНОСЕОЛОГИЯ	Постига се чрез вяра и откровение, чрез трансцендиране	Познава се чрез откриване	Разбира се в комуникацията
АКСИОЛОГИЯ	Идеал и висша цел	Крайна цел на познанието	Висша ценност (нравственост и етика)
ЛОКАЛИЗАЦИЯ	Сърце	Разум	Сърце
ОРИЕНТАЦИЯ	Отнася се към Божествения свят	Отнася се към епистемичното пространство	Отнася се към обществото и света на човека
МОДАЛНОСТ	Необходимо съществуване Прескриптивност	Необходимо съществуване Дескриптивност	Дълг
ТЕМПОРАЛНОСТ	Вечност	Относителна устойчивост	Изменчивост
ПРАГМАТИКА	Съвършенство, цялостност	Възможност за неволно изкривяване (поради незнание)	Възможност за скриване или съзнателно изкривяване Връзка с искреността на човека, с намеренията му
КВАНТИТАТИВНОСТ	Единственост, неалтернативност	Множественост	Множественост
ЕКЗИСТЕНЦИЯ (СТЕПЕНИ НА ПРОЯВА)	Пълнота, завършеност	Относителна завършеност Непълнота	Градуираност
ПЕРЦЕПЦИЯ	Хладна	Хладна	Топла

ДИФЕРЕНЦИАЛНИ СЕМИ НА ЛЕКСЕМАТА ПРАВДА

	РУСКИ ЕЗИК		БЪЛГАРСКИ ЕЗИК	
	ПРАВДА 1 (П1) – РЕ	ПРАВДА 2 (П2) – РЕ	ПРАВДА 1 (П1) – БЕ	ПРАВДА 2 (П2) – БЕ
СЪЩНОСТ	Характеристика На изказването за света по отношение на действителността	Съответствие на установените в обществото правила, на справедливостта	Съответствие на установените в обществото правила и закони	Съответствие на действителността
ОНТОЛОГИЯ	Източник: действителност Носител: човек	Източник: правила Носител: човек	Източник: правила, закон Носител: обществото като цяло	Източник: действителност Носител: човек
ГНОСЕОЛОГИЯ	Разбира се в комуникацията	Детерминира се в обществото в зависимост от отношението към справедливостта	Детерминира се в обществото в зависимост от отношението към закона и справедливостта	Разбира се чрез наблюдение на действителността
АКСИОЛОГИЯ	Висша ценност (нравственост и етика)	Висша ценност (социална справедливост)	Висша ценност (социална справедливост и закон)	Ценност и цел
ЛОКАЛИЗАЦИЯ	Сърце	Човешкото общество	Човешкото общество	Разум
ОРИЕНТАЦИЯ	Отнася се към обществото и света на човека	Отнася се към обществото и света на човека	Отнася се към обществото и към нещо висше над него	Отнася се към действителността
МОДАЛНОСТ	Дълг	Дълг Императивност (подтик към борба)	Дълг Императивност (подтик към борба)	Дълг Вярност Желание за откриване
ТЕМПОРАЛНОСТ	Изменчивост	Изменчивост	Представа за постоянство	Изменчивост
ПРАГМАТИКА	Възможност за скриване или съзнателно изкривяване Връзка с искреността на човека, с намеренията му	Вечно противоречие между борещите се за правда (според тяхната ценностна система) и защитниците на съществуващото положение	Вечно противоречие между борещите се за правда (според тяхната ценностна система) и защитниците на съществуващото положение	Възможност за скриване, уточняване
КВАНТИТАТИВНОСТ	Множественост	Множественост	Множественост или единственост	Множественост
ЕКЗИСТЕНЦИЯ (СТЕПЕНИ НА ПРОЯВА)	Градуираност	Невъзможност да се степенува	Невъзможност да се степенува	Градуираност
ПЕРЦЕПЦИЯ	Топла	Хладна	Хладна	Хладна

Компонентният анализ (или изясняване на семантиката на ключовата дума концепт), предложен в работата, е един от аспектите на по-всеобхватния концептуален анализ, включващ още изясняване на етимологията и лексикалната съчетаемост на ключовата дума – експликат на концепта, както и дискурсен анализ и асоциативен експеримент.

ЛИТЕРАТУРА

Арутюнова 1991: Н. Д. Арутюнова. Истина: фон и коннотации // *Логический анализ языка. Культурные концепты*. Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва, „Наука“, 1991, 21–30.

Арутюнова 1995: Н. Д. Арутюнова. Истина и этика // *Логический анализ языка: Истина и истинность в культуре и языке*. Отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева. Москва, „Наука“, 1995, 7–23.

Бердяев 1994: Н. А. Бердяев. *Философия свободного духа*. Москва, „Республика“, 1994. Цит. по электр. версия в изд. Библиотека „Вехи“, 2001, June 28, 2008 <<http://www.vehi.net/berdyaev/fsduha/index.html>>.

Воркачев 2002: С. Г. Воркачев. *Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа*. Краснодар: КубГУ, 2002. 140 с.

Гак 1977: В. Г. Гак. *Сопоставительная лексикология (на материале русского и французского языков)*. Москва, „Международные отношения“, 1977.

Гуденаф 1956: W. H. Goodenough. Componential Analysis and the Study of Meaning // *Language*, 1956, 32, 195–216.

Ляпин 1997: В. А. Ляпин. Концептология: к становлению подхода // *Концепты*. Вып. 1. Архангельск, 1997.

Карасик 2002: В. И. Карасик. *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград, „Перемена“, 2002. 477 с.

Кубрякова 1996: Е. С. Кубрякова. Концепт // Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков и др. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Москва, МГУ, 1996, 245, 90–93.

Нерознак 1998: В. П. Нерознак. От концепта к слову: К проблеме филологического концептуализма // *Вопросы филологии и методики преподавания иностранных языков*. Сб. научных трудов. Омск, Изд. ОмГПУ, 1998, 80–85.

Степанов 1997: Ю. С. Степанов. *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*. Москва, Школа „Языки русской культуры“, 1997.

Успенски, Лотман 1994: Б. А. Успенский (в соавторстве с Ю. М. Лотманом). Роль дуальных моделей в динамике русской культуры (до конца XVIII века) // *Избранные труды. Том I. Семиотика истории. Семиотика культуры*. Москва, „Гнозис“, 1994, 432 с. Цит. по электронной версии:

June 25, 2008 <http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Culture/Ysp/15.php>.

Чакърова 2008: Ю. Чакърова. Концептуализация на истината в българското и руското езиково съзнание // *Славистика III. В чест на XIV Международен славистичен конгрес в Охрид 2008*. УИ „Паисий Хилендарски“ Пловдив, 2008, 76–85.

Шмельов 2002: А. Д. Шмелев. *Русская языковая модель мира. Материалы к словарю*. Москва, „Языки славянской культуры“, 2002, 224 с.